

Ο Ντεριντά, ο Μαρξ και τα στοιχεία

της
Ασημίνας Καραβαντά

Η κληρονομιά του Μαρξ είναι η κληρονομιά των στοιχείων. Είναι η κληρονομιά του *Κεφαλαίου* και της *Γερμανικής Ιδεολογίας*. Μια κληρονομιά που χαρακτηρίζεται από τις αντιθέσεις και την απρόδοξη εξέλιξη μιας προσταγής, της προσταγής (*injonction*) ενός στοιχείου, το οποίο καλείται προς εξορκισμό. Προς το τέλος του βιβλίου του, το οποίο φέρει τον τίτλο τα *Στοιχεία του Μαρξ* (*Les Spectres de Marx*), ο Ντεριντά ομολογεί το λόγο της πρόθεσής του να συνευρεθεί με αυτά τα «στοιχεία»: είναι ο πόθος του να γίνει μάρτυρας ενός ανελέητου, ατελείωτου και παρόδοξου κυνηγητού (*chasse paradoxale*) στοιχείων/δαιμονίων, τα οποία κατακτούν τους μηχανισμούς της ρητορικής του Μανιφέστου.

Επιπλέον, ο Ντεριντά επισημαίνει ότι η κληρονομιά του Μαρξ είναι διττή. Από τη μια μεριά, ο Μαρξ σέβεται την αυθεντικότητα και την αποτελεσματικότητα μιας «ιδανικής πραγματικότητας» και της μίμησής της, οι οποίες βασίζονται σε διαδικασίες που τελικά και παρόδοξα ενεργοποιούν τη διαφορετικότητα (*différance*), όπως εκείνη δηλώνει την εμφάνισή της σε μια μορφή αυυπότακτη, που δεν δύναται να υπάγεται στο σύνολο, την ίδια στιγμή που φαίνεται να το κατοικεί. Αυτό ακριβώς, αν και όχι μόνο, είναι η έννοια του στοιχείου/δαιμονίου, την οποία πραγματεύεται ο Ντεριντά σ' αυτό το έργο του πάνω στον Μαρξ. Από την άλλη μεριά, ο Μαρξ επιθυμεί να εξορκίσει τα στοιχεία που απελευθερώνει η κριτική του, προκειμένου να εισαγάγει και να εγκαθιδρύσει την οντολογία του. Ο Ντεριντά δεν ενδιαφέρεται να μελετήσει εξονυχιστικά τα «δέκα στοιχεία»², τα οποία θέλει ο Μαρξ να εξορκίσει. Κυριότερα τον ενδιαφέρει – με έναν τρόπο που ενέχει το αβέβαιο και το απροσδόκητο στην έκβαση του εγχειρημάτος του να συναντήσει τα στοιχεία/δαιμόνια – να ενασχοηθεί με το μηχανισμό αυτής της οντολογίας του Μαρξ, η οποία είναι «κριτική και προποδομητική της παρουσίας μιας πραγματικότητας που θέλει να φαίνεται αποτελεσματική και αντικειμενική» (Ντεριντά 269). Επιπλέον, ο Ντεριντά επισημαίνει ότι αυτή η κριτική οντολογία στοχεύει στην καθηίεργεια της πιθανότητας της εξαφάνισής του «φαντάσματος... το οποίο καλείται σαν την αντιπροσωπευτική συνείδηση μιας ουσίας και της αναμεθόδευσής της... μέσα στον υλι-

στικό κόσμο της εργασίας, της παραγωγής και της ανταλλαγής. Υπό αυτή την έννοια, προ-αποδομητική δεν σημαίνει αναληθής, ούτε αναγκαία, ούτε απαστηλή» (Ντεριντά 269). Είναι προ-αποδομητική, εξηγεί ο Ντεριντά, ακριβώς γιατί γεννά ερωτήματα πιο ριζοσπαστικά κι από τους αρχικούς στόχους της κριτικής. Το αποτέλεσμα είναι η αποσταθεροποίηση ενός συστήματος/μηχανισμού σκέψης που διαφορετικά θα ήταν τελολογικός.

Ο Ντεριντά θεωρεί ότι ο Μαρξ, αντί να πετύχει τον εξορκισμό, ελευθερώνει τα στοιχειά ενισχύοντας τα στοιχειώματά τους. Με αυτόν τον τρόπο, η οντολογία του Μαρξ παραμένει ένας πραγματικός αγώνας χωρίς τέλος. Ο μηχανισμός της, όπως επισημαίνει ο Ντεριντά στο κεφάλαιο *Conjunctions de Marx (Οι συνωμοστικοί εξορκισμοί του Μαρξ)*, δεν είναι ένας απλός μηχανισμός καλέσματος και άρθεσης του στοιχείου, της πολεμικής δηλαδή διαφοράς που δεν εξημερώνεται, απλά και μια συνωμοσία του μηχανισμού ενάντια στον ίδιο του τον εαυτό³. Πρόκειται, δηλαδή, για μια οντολογία που τελικώς καταλύει τον ίδιο της το σκοπό, την εξημέρωση του στοιχείου. Αντίθετα, η συνάντηση με το στοιχείο απελευθερώνει τις πραγματικές δυνάμεις του, οι οποίες πηγάζουν από τη διαφορετικότητα του, καθώς τώρα επιτίθεται στο μηχανισμό του εξορκισμού και συνωμοτεί, καταθέτει εναντίον του, ενώ βιώνει την ύπαρξη της διαφορετικότητάς του μέσα στον οντολογικό τόπο του μηχανισμού. Η «αδυναμία» του οντολογικού συστήματος να εξημερώσει το στοιχείο φέρνει στο φως το πρόβλημα της αντιπροσώπευσης ενός υποκειμένου, ή μιας αφηρημένης ουσίας, που δύναται να ενσωματώνει το στοιχείο που καλείται μέσα σ' έναν προκαθορισμένο οντολογικό χώρο, ο οποίος έχει και μια συγκεκριμένη ταυτότητα. Μια ταυτότητα που θέλει να προστατεύσει εξορκίζοντας το «διαφορετικό». Γιατί το στοιχείο (*le spectre*) είναι απερίγραπτα ξένο και ταραίζει τη μεθόδευση και τις προσδοκίες της οντολογίας του κριτικού μηχανισμού ανάκλησης.

Μα τι/ποιο είναι αυτό το στοιχείο, το δαιμόνιο πνεύμα, το οποίο απελευθερώνεται; Και γιατί, όπως προτρέπει ο Ντεριντά, πρέπει να ζούμε με τα στοιχειά/δαιμόνια, ειδικά σε μια εποχή σαν τη δική μας, η οποία χαρακτηρίζεται από μια «εύκολη» προσφορά ταυτοτήτων και εννοιών; Ποια είναι η ανάγκη που δυναμιτίζει το ενδιαφέρον του Ντεριντά για τα στοιχειά του Μαρξ, αφού ο ίδιος δηλώνει ότι δεν προέρχεται μόνο από την υποχρέωση και τη φροντίδα ενός φιλοσόφου μπροστά στο έργο του άλλου; Το στοιχείο (*spectre*) ή δαιμόνιο δεν είναι ένα απλό φάντασμα προς εξορκισμό. Ούτε είναι κάποια αόρατη δύναμη που επανέρχεται εγκλεισμένη στο σώμα ενός ζωντανού-νεκρού. Γι' αυτό και η έννοια του *spectre* ενημερώνεται από μια διακύμανση ανάμεσα στην έννοια του πνεύματος

(*esprit*) και του φαντάσματος (*fantôme*). Οι πλησιέστερες ελληνικές λέξεις είναι το «στοιχείο» και το «δαιμόνιο»: η πρώτη υποδηλώνει μια παρουσία εγκλεισμένη σ' ένα ανήσυχο σώμα και η δεύτερη αποκαλύπτει μία πνευματική παρουσία που εμμένει σε μια αναζήτηση. Ο Ντεριντά εμμένει στη διαφοροποίηση της έννοιας του δαιμονίου από τη λαϊκή προσέγγιση των φαντασμάτων. Τα στοιχειά/δαιμόνια, τα οποία μελετά στο έργο του, δεν είναι καταραμένες ψυχές χωρίς σώματα, ή και το ανάποδο. Το στοιχειό-δαιμόνιο είναι μία «παράδοση ενσωμάτων», ένα κορμί σε γίνεσθαι, μια συγκεκριμένη, φαινομενική και ορακή μορφή του πνεύματος» (Ντεριντά 25). Είναι, δηλαδή, η ενσωμάτωση της διαφορετικότητας και η αναπάντεχη και άκαιρη φανέρωσή της, η οποία ξεπερνά τα όρια και τις προσδοκίες οποιουδήποτε φάσματος που δηλώνεται στο πλαίσιο μιας κριτικής έρευνας. Έτσι, όταν στις πρώτες γραμμές του Μανιφέστου ο Μαρξ αναφέρεται στο «δαιμόνιο-στοιχείο» του κομμουνισμού που έχει εξαπλωθεί πάνω από την Ευρώπη, ανακαλεί την ίδια την εμπειρία ενός εξορκισμού-συνωμοσίας.

Η κριτική του στοιχείου είναι κυρίως η αυτοκριτική του μηχανισμού της αντιπροσώπευσης και της αναπαράστασης, στο πλαίσιο της οποίας δηλώνεται η διαφορετικότητα του στοιχείου. Αυτό που επιτυγχάνεται συγχρόνως με την αποτυχία του εξορκισμού του στοιχείου είναι η αποκάλυψη των ορίων της οντολογίας, η οποία αποπνέει την κριτική. Η στιγμή που επιτρέπει την απομυθοποίηση του εξορκιστικού μηχανισμού είναι η στιγμή της αναγνώρισης του στοιχείου που είναι ξένο και άπατρι (*unheimliches*), εμφανίζεται σχεδόν απρόκλητο, εκτός χρόνου, για να εναντιωθεί στο πλέγμα της αναπαράστασής του και να προκαλέσει με τη διαφορετικότητά του. Και είναι άκαιρο και απρόκλητο, ειδικά επειδή η είσοδός του δεν μπορεί να προκαθοριστεί από το μηχανισμό ανάκλησης και κριτικής αυτού του στοιχείου, του δαιμονίου. Ο Ντεριντά αφήνει τα στοιχειά του Μαρξ ξέφρενα όχι για να τα εξαγνίσει εξηγώντας τα, απλά για να παρακοιλουθήσει εξ επαφής τον αυτοκαταστροφικό μηχανισμό της κριτικής οντολογίας που τα ανακαλεί καταλήγοντας να αποκαλύψει τα όρια και τις μισαλλοδοξίες της ιδεολογίας του αντί να αφομοιώσει και να εξορκίσει τα στοιχειά. Μιμούμενος αυτήν τη χειρονομία του Μαρξ, ο Ντεριντά δεν ανακαλεί το στοιχείο/Μαρξ για να το εξορκίσει και να το εξημερώσει, απλά για να το απελευθερώσει, δημιουργώντας «ένα μεγάλο, προβληματικό αστερισμό στοιχειών» (Ντεριντά 276). Μέσα σ' έναν τέτοιο αστερισμό, ο Μαρξ παραμένει ένας επιβάτης, ένας μετανάστης δοξασμένος απλά και καταραμένος, κομμάτι ενός διαμελισμένου χρόνου, ο οποίος «εγκαινιάζει με κόπο, δήλος, και μ' έναν τρόπο τραγικό μια καινούρια σκέψη των ορίων... ανάμεσα στη γη και

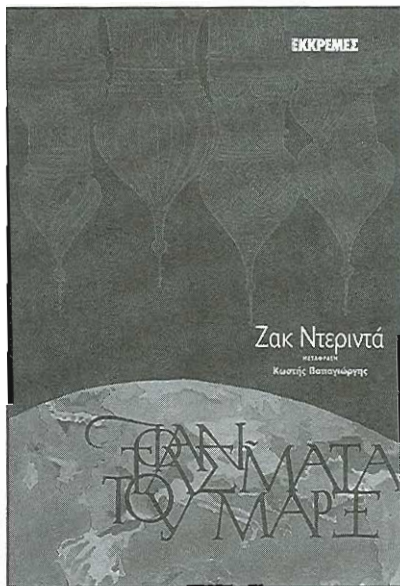
στον ουρανό» (Ντεριντά 277). Αυτός ο «καταραμένος μετανάστης» είναι όχι ο Μαρξ του Μανιφέστου αλλά το δαιμόνιο/Μαρξ που φαίνεται να κατοικεί έξω από το Μανιφέστο, ενώ παρουσιάζεται σαν το κέντρο κριτικής του Μανιφέστου. Το δαιμόνιο/στοιχείο όμως επιτίθεται από την περιφέρεια που δεν αφομοιώνεται.

Ένα από τα παραδείγματα που αναφέρει ο Ντεριντά είναι η εμμονή του Μαρξ στον «άλληλο» του, τον Στίρνερ, ο οποίος με τη σειρά του θέλει να εξορκίσει τον Μαρξ ως τον εχθρό του. Το αποτέλεσμα είναι η εμμποκή του καθενός με τον εχθρό του, που είναι και καθρέπτης του εαυτού του. Ακόμα κι όταν ο «Μαρξ κατηγορεί τον Στίρνερ για προδοσία και εξυπηρέτηση του εχθρού, της Χριστιανικής Ευρώπης στο σύνολό της» (Ντεριντά 223), διακοτέχεται από τον ίδιο πόθο με τον εχθρό του: θέλει να εξορκίσει το δαιμόνιο/στοιχείο, αυτό δηλαδή που δεν ανήκει στη σκέψη του, στην κριτική του, αυτό που δεν αφομοιώνεται αλλά προβάλλει τη διαφορετικότητά του, την ίδια στιγμή που καλείται στο κέντρο του εξορκισμού. Έτσι, όταν ο Μαρξ «βλήνει» το φάντασμα να εξοπλώνεται, αναγνωρίζει τον ίδιο του τον εαυτό. Μόλις αυτο-αναγνωρίζεται, ομοιοποιεί και την αδυναμία του να χαλιναγωγήσει τα στοιχεία που καλεί, κι αποξενώνεται από την ίδια την κριτική του. Ο σκοπός της, η εξημέρωση του δαιμονίου, δίνει τη θέση του στο δαιμόνιο της έρευνας που απειθευθερώνεται, όταν ο λειτουργός της στοιχειώνει τον ίδιο του τον εαυτό μηδενόμενος σ' έναν ασταμάτητο διωγμό του εαυτού του σαν στοιχείου. Το στοιχείο του Μαρξ και του Στίρνερ δεν εξορκίζονται ποτέ, γιατί οι ίδιοι γίνονται στοιχεία του παρόδοξου αυτού κυνηγητού, του οποίου ο στόχος μετατίθεται συνέχεια, αμέσως όταν αναγνωρίζεται η διαφορετικότητα του στοιχείου σαν ξένο, σαν «άλληλο» και η ταυτότητα του κυνηγού σαν «άλληλο» από τη μέχρι τώρα αποδεκτή. Ο Ντεριντά θεωρεί ότι οι «συνωμοτικοί εξορκισμοί του πνεύματος του Μαρξ σημαίνουν το κάλεσμα μιας φιλοσοφίας οντολογικής και Μαρξιστικής» (Ντεριντά 117) κι όχι μιας θεωρίας τελολογικής, η οποία αφομοιώνει το ξένο, το «άλληλο», εκδικητικά. Μια τέτοια οντολογία συνεχώς τρέφεται από τον πόθο και το άγχος του διαφορετικού, του ξένου που δεν συμπεριλαμβάνεται και

δεν εξομοιώνεται, παρά παραμένει ξένο, ακόμα κι όταν ακολουθεί μια κάποια πρόσκληση, και παρόδοξο οικείο σ' εκείνον που το καλεί και το αναγνωρίζει σαν «άλληλο», ορμώμενο από μια δύναμη «ανώνυμη και ουδέτερη, δηλαδή ακαθόριστη» (Ντεριντά 273).

Τα δαιμόνια/στοιχεία, η ομιλητική σιωπή τους... Γιατί, όπως προτρέπει ο Ντεριντά, πρέπει να μάθουμε να συμ-

βιώνουμε μ' αυτά, αν θέλουμε να μάθουμε να ζούμε με τον «άλληλο» και τη διαφορετικότητά του; Η απάντηση αυτής της ερώτησης αναβάλλεται αμέσως μετά την αρχική της διατύπωση και τις κάποιες αναλαμπές-αναφορές του Ντεριντά σε στοιχεία του σημερινού κόσμου, κι όχι μόνο του Μαρξ. Το έργο του Ντεριντά γίνεται ένας πολύπλοκος και λιμπρός αστερισμός, που φωτίζει παρόληθια με τον αστερισμό του Μαρξ. Η διαφορά ανάμεσα στον Μαρξ και στον Ντεριντά είναι η τρυφερότητα του Ντεριντά προς τα στοιχεία του δικού του έργου, στοιχεία τα οποία καλεί για να τους δώσει μια πρώτη ευκαιρία αντιπροσώπησης — έστω κι αν αυτή είναι έ-

γκηιστη στο σκοπό του εγχειρήματός του. Και διασχέεται η διαφορετικότητά τους στο έργο του Ντεριντά, ο οποίος σκέφτεται αυτά τα στοιχεία μέσα στο περιεχόμενο ενός ιμπεριαλιστικού καπιταλισμού που είναι πολύπλοκος εχθρικός απέναντι στο «ξένο», στο «άλληλο», στη διαφορετικότητα: «Καμμία έννοια της δικαιοσύνης... δε θα ήταν δυνατή ή θεμιτή χωρίς την αρχή κάποιας ευθύνης... απέναντι στα στοιχεία εκείνων που δεν έχουν γεννηθεί ή είναι κιόλας νεκροί, θύματα πολέμων, πολιτικής ή άλλης βίας, εθνικιστικών ολοκαυμάτων, ρατσισμού, αποικιοκρατίας, σεξισμού και άλλων μορφών καταπίεσης ενός ιμπεριαλιστικού καπιταλισμού ή και άλλων των μορφών του ολοκληρωτισμού» (Ντεριντά 16).

Στο πλαίσιο μιας προφητικής και σχεδόν βιβλικής γλώσσας του «τέλους» — το «τέλος» της ιστορίας, όπως το καταλαβαίνει ο Φουκουγιάμα ερμηνεύοντας το τέλος του κομμουνισμού ως την έναρξη ενός οικουμενικού χωριού, που υπόσχεται την ολοκλήρωση μιας παγκόσμιας φιλελεύθερης δημοκρατίας που τη στηρίζει κιόλας — ο Ντεριντά ξανακαλεί το στοιχείο του «άλλου», του διαφορετικού, για να αντισταθεί στην καταπίεση και στην εξομοίωση του στοιχείου που αποτελεί και το στόχο κάθε ηγε-

μονίας, όπως είναι και η ηγεμονία της παγκοσμιοποίησης. Αυτό που προτείνει ο Φουκουγιάμα στο *Τέλος της Ιστορίας και ο Τελευταίος Άνθρωπος* είναι η ανάγνωση της ιστορίας σαν μιας ευθείας γραμμής, το τέλος της οποίας πραγματώνεται με τη φιλελεύθερη δημοκρατία ενός παγκόσμιου χαρακτήρα (ένος «τρίτου δρόμου», όπως θα έλεγε κι ο Άντονι Γκίντενς) και το άδοξο τέλος του κομμουνισμού. Ο Ντεριντά ανακαλεί τα στοιχείά όχι για να ξαναπροβάλει κάποιες μαρξιστικές αξίες, αλλά για να εναντιωθεί στη διαγραφή της διαφορετικότητας και του τόπου όπου εκείνη δύναται να εκφραστεί. Ο Ντεριντά αναφέρεται στον Φουκουγιάμα σαν ένα παράδειγμα υπολογιστικής και μονολιθικής σκέψης, η οποία δεν επιτρέπει τη διαφορετικότητα. Ο Φουκουγιάμα ξεχνάει τα στοιχείά και μ' έναν τόνο εορταστικό προφέρει το τέλος της ιστορίας, ένα τέλος το οποίο δεν σημαίνει το τέλος των γεγονότων μα το τέλος συντριπτικών αλλαγών, οι οποίες θα μπορούσαν να ταράξουν το χώρο μιας παγκόσμιας φιλελεύθερης δημοκρατίας που φαίνεται να εγκαθιδρύεται. Το «τέλος» της ιστορίας δεν σημαίνει το τέλος των συγκρούσεων και των πολέμων μα το τέλος των αναπάντεχων εξελίξεων, οι οποίες θα μπορούσαν να ταράξουν την πορεία του ανθρώπου, όπως διαγράφεται στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Ένα τέτοιο τέλος σημαίνει το τέλος του απίθανου, του αβέβαιου, του «άλλου» που μέχρι τώρα δεν έχει εκφράσει τη διαφορετικότητά του. Γιατί υπόσχεται τη στερεοποίηση μιας υπολογιστικής και τελεολογικής σκέψης που είναι εχθρική προς όλους τους ξένους, οι οποίοι δεν «ταιριάζουν» και δεν χωράνε στην «ιδανική πόλη» της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Ο Φουκουγιάμα βέβαια δικαιολογεί την εξημέρωση κι εξορία των στοιχείων σαν επιλογή κάποιων να μην ανήκουν. Ο βαθμός στον οποίο έχει δοθεί η δυνατότητα της επιλογής παραμένει ένα ερωτηματικό στο χώρο μιας πολιτικής και κοινωνικής παγκοσμιοποίησης που προστατεύει τα συμφέροντα ενός δυτικού τρόπου σκέψης.

Εάν πρέπει να μάθουμε να ζούμε με τα στοιχείά, εάν θέλουμε να μάθουμε να ενδιαφερόμαστε για τον «άλλο», είναι γιατί οποιοδήποτε έννοια ζωής χωρίς τη συνάντηση και τη συνύπαρξη με τη διαφορετικότητα φείδεται της δυνατότητας ενός πραγματικού διαλόγου και βασίζεται στη διατύπωση μιας μονολιθικής και μονόθευρης ταυτότητας. Το να μάθουμε να ζούμε με τα στοιχείά είναι ζήτημα ζωής και θανάτου σε μια εποχή σαν τη δική μας, που είναι αδυσώπητη απέναντι σ' αυτούς που τιμωρούνται για τη διαφορετικότητά τους. Αυτοί δεν είναι απλά φαντάσματα χωρίς σώμα, πνεύματα καταραμένα, ποιήματα κάποιας φαντασίας ή σύμβολα θεωρητικά. Είναι όλη τα θύματα της ολοκληρωτικής και καπιταλιστικής λογικής που, σαν τον Έιχαμν, τον καπετάνιο του Μέλβιλ, θέλει να

νικήσει τη φάλαγγα προκειμένου να κατακτήσει την εξουσία του «όλου». Είναι οι μετανάστες, οι πρόσφυγες, οι εξοριστοί, οι «τρίτοκοσμικοί», οι ενοχλητικοί, οι «άλλοι» που θυμίζουν έντονα και με τα καταβεβλημένα σώματά τους τη σκληρή και αδυσώπητη λογική ενός καπιταλιστικού πνεύματος. Είναι εκείνοι των οποίων η σιωπή μιλάει υποδεικνύοντας την κατακεραύνωση ενός διαλόγου, που δεν έγινε ποτέ με σεβασμό απέναντι στον «άλλο» και στη διαφορά του, ο οποίος ενοχλεί όσους έχουν εφισυχαστεί στην ταυτότητά τους. Το να ξεχάσουμε όλους «αυτούς» που στοιχειώνουν τη σίγουρη ύπαρξή μας αποτελεί κίνδυνο για την ίδια τη ζωή. Γιατί η λήθη του «άλλου» δεν εξημερώνει την καταπίεση και δεν αποτελεί ήυση μπρος στην ανελέητη επιδρομή μιας σκέψης που ποθεί την ισοπέδωση της διαφορετικότητας. Πρόσφατα στην Ελλάδα αντιμετωπίσαμε αυτή την επιδρομή στο όνομα του Κουρδικού ζητήματος. Παρά τα όσα γράφτηκαν και ακοιούθησαν, παραμένει ακόμα να σκεφτούμε τα γεγονότα και τη σημασία τους στο περιεχόμενο της ευρωπαϊκής πολιτικής σκέψης και του τόπου που εκείνη επιτρέπει στη διαφορετικότητα, καθώς επίσης και τα όρια του ρόλου της Ελλάδας σαν αντιπροσώπου αυτής της πολιτικής. Γιατί ο πραγματικός τρομοκράτης του καιρού μας είναι η ανοικτήριμων πολιτική σκέψη που αναιρεί τη δυνατότητα ύπαρξης του «άλλου» και του αθηθινού διαλόγου που φροντίζει να μιλήσει η σιωπή του. Μια πολιτική σκέψη που, στο όνομα μιας παγκόσμιας φιλελεύθερης δημοκρατίας, γιορτάζει το τέλος των στοιχείων και της διαφορετικότητάς τους.

Τα στοιχείά, όμως, είναι «πάντα εκεί, ακόμα κι όταν δεν υπάρχουν πια, ακόμα κι όταν δεν είναι ακόμα εδώ» (Ντεριντά 279), γι' αυτό και πρέπει να δώσουμε τη χάρη και την ευκαιρία ενός διαλόγου με την ομιλητική σιωπή τους. Γιατί, ξεχνώντας τα στοιχείά, ξεχνάμε τη δικαιοσύνη, ξεχνάμε τη διαφορετικότητα, ξεχνάμε την ίδια την ζωή. Τη δική μας και των άλλων. Ας συνυερευθούμε λοιπόν με τα στοιχείά κι ας συνομιλήσουμε με εκείνα. Για να μην ξεχνάμε. □

Σημειώσεις

1. Όλες οι παραθέσεις είναι μετάφραση της συγγραφέως από του Jacques Derrida, *Spectres de Marx*, Paris: Galilée, 1993. Το βιβλίο του Ντεριντά έχει μεταφραστεί στα ελληνικά: *Τα Φαντάσματα του Μαρξ*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Εκκρεμές, 1995.
2. Τα δέκα αυτά στοιχείά είναι: 1. Το ανώτερο ον, ο Θεός. 2. Το «είναι» (*Das Wesen*). 3. Η ματαιοδοξία του κόσμου. 4. Η έννοια του καλού και του κακού ανθρώπου. 5. Το ον και το βουίθειό του. 6. Τα όντα γενικότερα. 7. Ο άνθρωπος-Θεός (*Der Gottmensch*). 8. Ο άνθρωπος. 9. Το πνεύμα του λαού (*Volksgeist*). 10. Το όσον (*Le Tout*).
3. Ο Ντεριντά δεν επιλέγει τη λέξη *conjunction* τυχαία, μιας και στα Γαλλικά σημαίνει και «εξαρκισμός» και «συνωμοσία».

διαβάζω

ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

ΤΕΥΧΟΣ 397
ΙΟΥΝΙΟΣ 1999
ΔΡΧ. 1.800

ΕΥΚΑΙΡΙΑΣ ΔΟΘΕΙΣΗΣ

Έλληνες και Βαλκάνιοι

ΞΕΝΟ ΒΙΒΛΙΟ

Ο ψυχρός πόλεμος στο προσκήνιο
Πόλεμος και φιλελευθερισμός

ΡΕΠΟΡΤΑΖ

Μετάλλια
σε Εκδότες
και Βιβλιοπώλες

ΖΑΚ ΝΤΕΡΙΝΤΑ